

VAD VAR SUBJEKTIVISMEN?

Alexius Meinong och uppsalafilosoferna

"Was ist Subjektivismus?" – det var det ämne som Ernst Cassirer valde när han i februari 1939 höll en föreläsning inför Filosofiska föreningen i Stockholm där många uppsalafilosofer fanns bland åhörarna. Frågan vad subjektivism är var brännande aktuell i den tidens svenska filosofiska värld. Uppsalafilosoferna Adolf Phalén och Axel Hägerström hade förvandlat "subjektivismen" till ett ständigt föremål för diskussion. Andra filosofer med Uppsalabakgrund, Einar Tegen, Gunnar Oxenstierna, Konrad Marc-Wogau, Ingemar Hedenius och Anders Wedberg bland dem, som fanns närvarande i auditoriet, bidrog till diskussionen av begreppets innebörd. Men den berömde tyske filosofen, som under sina år som gästprofessor i Göteborg, faktiskt lärt sig läsa texter på svenska, fann det ändå svårt att förstå vad man egentligen menade med "subjektivism".

Att termen stod för ett misstag som praktiskt taget alla filosofer gjort sig skyldiga till var tydligt. Undantagna från det "subjektivistiska" misstaget var egentligen bara filosoferna i Uppsala. Eller åtminstone vissa av dem. Exakt vilka var en särskilt brännande och infekterad del av debatten kring "subjektivismen". Phaléns lärjungar och anhängare tenderade nämligen att också betrakta Hägerström – i synnerhet den tidige Hägerström – som en företrädare för "subjektivism", något som Hägerström för sin del med skärpa förnekade. Inte heller Cassirer ville medge att han var "subjektivist", vilket samtliga uppsalafilosofer dock enstämmigt hävdade att han var. Phaléns lärjungar – och säkert också i det tysta Phalén själv – ansåg att Phalén var upphovsmannen till den uppsaliensiska kritiken mot subjektivismen. Hägerströms lärjungar – och säkert även i det tysta Hägerström själv – tilldelade Hägerström denna roll. Alla uppsalafilosofer var emellertid ense om att det var först inom uppsalafilosofin som kritiken mot subjektivismen hade uppstått och därmed grunderna för en verklig vetenskaplig filosofi hade lagts. Några utländska föregångare erkände de egentligen inte. Man kan med andra ord inte vänta att de skulle erkänna sin skuld till några samtida

filosofer utanför Uppsalakretsen. Tvärtom tenderar de att med särskild frenesi angripa just de filosofer som en utanförstående iakttagare skulle tro ha inspirerat dem mest.

Går det att bringa reda i den härva av påståenden och motpåståenden som omgav Uppsalaskolans kritik mot "subjektivismen"? Jag tror att man kan komma några steg framåt, även om det fordrar att några huvudpunkter urskiljs så att myriader av delproblem förs åt sidan.

Cassirer beklagade att uppsalafilosoferna, som dock betraktade "begreppsanalys" som en central uppgift för filosofin, var så obenägna att analysera sina egna begrepp och exempelvis lämnade innebörden av det avgörande begreppet "subjektivism" höljd i dunkel. Här skall emellertid göras ett försök att urskilja två huvudsakliga innebörder. Den ena är framför allt utmärkande för Hägerströms subjektivismkritik, den andra för Phaléns.

1. SUBJEKTIVISM (H)

Hägerström använder i sina tidiga skrifter inte termen "subjektivism". Men eftersom dessa tidiga skrifter ändå i mycket kretsar kring frågan om kunskapens och vetenskapens objektivitet kan frågan om subjektivismen ändå anses implicit närvarande.

Hägerströms filosofi utgår från Kant. Det är uppenbart att Hägerströms lärare Erik Olof Burmans Kantforskningar varit inspirerande. Det är också tydligt att Hägerström (även om han inte för sitt liv skulle ha erkänt det) influerats av den antipsykologistiska Kanttolkning som utvecklats av Hermann Cohen och allmänt inom den så kallade Marburgskolan. Hela Hägerströms tidiga utveckling kulminerade i skriften *Das Prinzip der Wissenschaft* (1908). Subjektivismen övervinns här genom antagandet av bestämmningar hos jaget som har giltighet utöver jaget självt. Det handlar om aprioriska bestämmningar såsom motsägelsefrihet och självidentitet, vilka enligt Hägerström har absolut giltighet och därmed överskrider det individuella jagets gränser. Dessa bestämmningar gör det möjligt för våra varseblivningar, upplevelser och minnen att placeras in i ett natursammanhang i tid och rum som enligt Hägerströms synsätt är det enda motsägelsefria och tänkbara helhetssammanhanget. På ett sätt som kan föra tankarna till Spinoza eller Fichte talar Hägerström också om det absoluta begreppet, det absoluta vetandet. Verklighet är detsamma som bestämdhet och motsägelselöshet. Det är i dessa egenskaper som garantin finns för vetenskapens objektivitet. Den som inte

inser detta hamnar i en subjektivism som låter kunskap och vetenskap bero på subjektets förnimmelser eller psykologiska egenskaper.

I en senare skrift, *Selbstdarstellung* (1929), skriven för en tysk serie av filosofiska självbiografier där också bland andra Liljeqvist, Meinong och Phalén deltog, modifierade Hägerström sina ståndpunkter en smula, men stod ändå fast vid det som varit huvudlinjen i *Das Prinzip der Wissenschaft*. Den kritik mot subjektivismen som framförts i den tidigare skriften och som åberopat "bestämmdhet" och "motsägelsefrihet" som grund för kunskapens objektivitet bekräftas även i *Selbstdarstellung*. Verklighet likställs med bestämmdhet och motsägelsefrihet också i den självkaraktäristik som Hägerström författade för det av Alf Ahlberg utgivna *Filosofiskt lexikon* (1925, 1931).

2. SUBJEKTIVISM (PH)

Kritiken mot olika former av "psykologism" och "subjektivism" låg i tiden i europeisk filosofi vid sekelskiftet 1900. Den typ av subjektifsosofi som utgått från Kant och Fichte utsattes för granskning. Ibland, som inom Marburgskolan, mynnade denna granskning ut i en kritisk idealism som fortfarande behöll rottrådarna bakåt till kantianismen. Ibland, som inom den österrikiska aktpsychologin, blev kritiken mera radikal så att hela utvecklingen från Kant och framåt underkändes. Som urfader till denna aktpsychologi (med bakgrund i en skolastisk tradition) kan man se Franz Brentano. Bland hans lärjungar fanns Edmund Husserl men också Alexius Meinong och Christian Ehrenfels. Brentano hade i sin *Psychologie vom empirischen Standpunkte* (1874) framhållit att alla psykiska fenomen karaktäriseras av vad skolastikerna talat om som intensionalitet, det vill säga av förhållandet till ett innehåll eller riktningen mot ett objekt. Det handlade inte om förhållandet till en reell yttervärld utan om en immanent föremålslighet. I föreställningen föreställs något. I omdömet antas eller förkastas något. I kärleken älskas, i hatet hasas, i begäret begärs något. Hos Meinong utvecklades denna tankegång till en "föremålsteori" om de olika föremål som på detta sätt kan finnas immanent i medvetandet som objekt för försanthållande, förkastande, värdesättning, önskning eller vilja.

En form av subjektivism blir, om resonemanget fullföljs, oförmågan att göra en distinktion mellan medvetandet och föremålet för medvetandet, förnimmelsen och föremålet för förnimmelsen, tanken och föremålet för tanken, försanthållandet och föremålet för försanthåll-

landet, begäret och föremålet för begäret, värderingen och föremålet för värderingen. En subjektivism av detta slag ställs i skottgluggen för Phaléns kritik av subjektivismen, ehuru kombinerad med andra, mer eller mindre besläktade former av subjektivism. "Subjektivism" blir då antagandet att medvetandet inte kan komma utöver sig självt. Subjektet och det som subjektet riktar sig mot uppfattas som identiska och sammansmälter till ett "subjekt-objekt". I de enligt Phalén mest avancerade formerna av subjektivism, hos Fichte och Hegel, ger detta upphov till försök att lösa problemet hur objektet skall kunna härledas ur subjektet. Men Phalén återfinner också hos exempelvis Berkeley och Hume frågan hur subjektet/medvetandet kan komma utöver sig självt till uppfattandet av en objektiv verklighet.

Liksom Hägerström anklagade Cohen för den "psykologism", som han trodde sig själv ha övervunnit, anklagade Phalén Meinong för den "subjektivism" som han ansåg sig själv ha vederlagt. Detta gav upphov till ett intressant meningsutbyte.

I sitt arbete *Beitrag zur Klärung des Begriffs der inneren Erfahrung* (1913) erkänner Phalén att Meinong påvisat det orimliga i ett bestrida ett från subjektet oavhängigt objekt. Men han anklagar ändå Meinong för "subjekt-objektivitet". Detta grundas på vad han ser som Meinongs "begrepp om ett i sig sant, i den angivna bemärkelsen evident omdöme, ett sanningskriterium".¹ Phalén skickade sin bok till den österrikiske filosofen och fick tillbaka ett i tonen ämabelt men i sak skarpt avvisande brev (16.7.1913). Meinong tackade för "er värdefulla gåva" och prisade författarens skarpsinne och sorgfällighet. Han glädde sig särskilt åt den ingående granskning som ägnats hans eget arbete. Fri från missförstånd var Phaléns undersökning emellertid inte. Om han exempelvis hade konsulterat Meinongs *Annahmen* eller hans föremålsteoretiska arbeten skulle Phalén ha undgått en del feltolkningar. Bland annat skulle han inte ha kunnat lansera sina anklagelser för "subjekt-objektivitet", om brevskrivaren nu riktigt förstått denna visserligen aldrig uttryckligt preciserade term:

Ingenting ligger mig nämligen mera fjärran än åsikten att det skulle ligga i något subjekts makt att på något sätt skapa eller influera föremål. Den aprioriska kunskapen tycks mig inte på något sätt kräva något sådant och evidensen lika litet.

1. Phalén 1913, s. 32.

Det ville sig emellertid så väl att Meinong just var i färd med att ge ut en bok där han med Phaléns tillåtelse var beredd att ge ett mera utförligt svar på de invändningar som denne i första kapitlet av *Beitrag zur Klärung des Begriffs der inneren Erfahrung* hade riktat mot Meinong.

Så skedde också när Meinong gav ut sin *Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit* (1915). Författaren ägnade där ett antal sidor åt Phaléns kritik. Till större delen handlar det dock inte om olika mening i sak – vad gäller kritiken mot subjektivismen finns långtgående samstämmighet mellan de båda filosoferna – utan om att rätta till vad Meinong uppfattar som Phaléns misstolkningar av hans egen ståndpunkt. Dessa misstolkningar uppfattar han som en smula ironiska:

Det skulle dock vara ett alldeles egenartat öde om hemfallande åt "subjekt-objektivitet" skulle ha drabbat just mig som så ofta och så eftertryckligt framhållit föremålets principiella oavhängighet från uppfattandet av detsamma och som så ofta gjort bruk av just denna förutsättning i mina föremålsteoretiska undersökningar.²

Phalén skickade Meinong också sitt följande arbete, *Zur Bestimmung des Begriffs des Psychischen* (1914), något som föranledde ytterligare ett tackbrev (22.11.1914). Meinongs död 1920 satte stopp för ytterligare tankeutbyten, även om Phalén ibland behandlade den Meinongska filosofin i sina föreläsningar.

En sorts fortsättning fick debatten emellertid genom ett yttrande av Hägerström i samband med hans sakkunnigutlåtande vid tillsättningen av professuren i teoretisk filosofi i Uppsala 1916. I sitt i övrigt mycket positiva utlåtande över Phalén, som han placerade i första rummet för professuren, gjorde Hägerström en reservation som berörde just Phaléns Meinongskritik. Denna kritik, menade Hägerström, förde på en punkt Phalén farligt nära skepticismen:

Finns det aldrig i en uppfattnings *inhåll* något, som garanterar dess sanning, och den ej heller i *sig själv* kan vara sann, är skepticismen given.³

Hägerströms reservation föranleder frågan om Phalén i sin kritik mot Meinong inte lika mycket haft Hägerströms ståndpunkt i *Das Prinzip der*

2. Meinong, s. 420f. Den som mest ingående belyst förhållandet mellan Phalén och Meinong är Jan Bengtsson (Bengtsson, s. 96ff.), som dock inte berör Meinongs *Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit*.

3. Hägerström, "Utlåtande", s. 53.

Wissenschaft i åtanke. I varje fall är det tydligt att i Phaléns ögon också Hägerström gjort sig skyldig till "subjekt-objektivitet".

I sitt första brev till Phalén nämner Meinong att han sammanträffat med Efraim Liljeqvist, då filosofiprofessor i Lund, tidigare filosofidocent i Uppsala. Av Liljeqvist hade han orienterats om de filosofiska förhållandena i Sverige. Med Liljeqvist hade Meinong överhuvud ett betydligt mera intensivt samröre än med Phalén, ett samröre som innefattade både personliga sammanträffanden och en relativt omfattande brevväxling. Också i detta fall tog det hela sin början med en bok. Liljeqvist skickade sin bok *Meinongs allmänna värdeteori: En undersökning* till föremålet. Meinong svarade (30.3.1904) att han på grund av bristande kunskaper i svenska språket tyvärr inte kunnat läsa boken, men manade författaren att låta översätta den till tyska och ge ut den på ett tyskt förlag. I stället fann man en annan lösning genom att Liljeqvist skrev en självannmälan ("Selbstanzeigen") för *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* (nr 30, 1906).

Självannmälan är helt enkelt en sammanfattning på tyska av Liljeqvists bok. Men på Meinongs uppmaning smög Liljeqvist också in en känga riktad mot en viss Hugo Spitzer, en kollega till Meinong i Graz. Spitzer hade i en recension, införd i ett tidigare nummer av samma tidskrift (nr 28), hänfört Meinong och dennes elev och meningsfrände Christian Ehrenfels till Brentanos skola på ett sätt som antydde att de inte heller inom värdeteorin uppvisade någon synnerlig självständighet utan enbart tillämpade Brentanos teorier. Mot detta reste Liljeqvist nu invändningar i en fotnot till sin "Selbstanzeigen". Brentano var en värdeobjektivist, påpekade Liljeqvist. Meinong och Ehrenfels däremot var värderelativister som förnekade existensen av objektiva värden och i värdeutsagor framför allt såg uttryck för en känsla. De företrädde i detta avseende i förhållande till Brentano "den rakt motsatta uppfattningen".⁴

Spitzer återkom med ett genmäle i tidskriften, men därefter avstannade diskussionen. Liljeqvists vänskap med Meinong bestod däremot som redan framhållits.

Periodens uppsalafilosofer utgjorde en ganska liten och tät krets. Liljeqvist, Phalén och Hägerström var alla lärjungar till Erik Olov Burman, professor i teoretisk filosofi i Uppsala. De gav alla bidrag till den *Festschrift* som Burman tillägnades på sin 65-årsdag 1910. Phaléns bidrag utgjordes av hans "Kritik af subjektivismen i olika former med särskild

4. *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* 30 s. 236–41.

hänsyn till transcendentalfilosofien", den skrift där han för första gången utvecklade den kritik mot "subjektivismen" som han senare skulle fullfölja i verk efter verk, bland annat i doktorsavhandlingen *Erkenntnisproblem in Hegels Philosophie* (1912) och i de båda arbeten från 1913 och 1914 som tidigare nämnts. Hägerströms bidrag utgjordes av "Kritiska punkter i värdepsykologien", den uppsats där han lade fram det första utkastet till sin berömda "värdenihilism".

Meinong får anses ha inledt de allmänna, värdepsykologiska undersökningarna i nyare tid. Det kan därför vara lämpligt att taga honom till utgångspunkt vid en kritisk betraktelse af modern värdepsykologi.⁵

Så inleder Hägerström sin uppsats. Att författaren dragit nytta av Liljeqvists *Meinongs allmänna värdeteori* framgår av hänvisningarna. Men hans syfte är ett annat än Liljeqvists – att via kritik av föregångarna komma fram till en egen värdepsykologisk uppfattning. Även Ehrenfels dras in i diskussionen. Den utmynnar kan man kanske säga i en skärpning eller radikalisering av den Meinong/Ehrenfelska värdepsykologin. Det är den subjektiva värdekänslan som ger begreppet värde dess betydelse, det menar även Hägerström.

När man sökt efter källor för Uppsala filosofin har man ibland letat efter G. E. Moore och dennes "The Refutation of Idealism" från 1903. Så gör sålunda Konrad Marc-Wogau i *Studier till Axel Hägerströms filosofi*, dock utan att hitta något belägg för att Hägerström eller Phalén läst Moores uppsats. Likheter kan dock förklaras på annat sätt, nämligen genom incitament från Meinong och dennes tradition, som ju vid denna tid spelade en stor roll för såväl Moore som Bertrand Russell.

I slutet av sitt föredrag förklarade sig Cassirer "icke skyldig" till beskylldheten för subjektivism. I sin argumentering urskiljde han två huvudsakliga kriterier på "subjektivism" i Uppsalaskolans mening. Det ena hämtades närmast från Hägerströms *Das Prinzip der Wissenschaft*. Den kritik mot "subjektivismen" som Hägerström utvecklade där fann Cassirer ligga nära Cohens och Marbugerskolans och därmed nära den ståndpunkt som han själv intog i sin egenskap av Cohens närmaste lärjunge. Det andra kriteriet hämtades från Phaléns "Kritik af subjektivismen". Men Cassirer svor sig fri också från att blanda samman medvetandet med medvetandets föremål.

Det fanns en viktig förutsättning för det frikännande domslut

5. Hägerström 1910 s.16. Den som framför allt undersökt Hägerströms förhållande till den österrikiska värdepsykologin är Bo Petersson i sin *Axel Hägerströms värdeteori*.

som Cassirer utfärdade beträffande sin egen filosofi. Han hade rätt i att hans egen form av kantianism varken var subjektivism(h) eller subjektivism(ph). Men han tog samtidigt tydligt avstånd från den kunskapsteoretiska realismen. Det innebar att han inte tolkade Uppsalaskolans "antisubjektivism" som grundad på en kunskapsrealistisk position. Enligt Cassirer var varken Hägerström eller Phalén någon företrädare för realism inom kunskapsteorin. Jag tror att detta är helt korrekt. Hägerströms position i *Das Prinzip der Wissenschaft* är tydligt icke-realistisk. Garantin för kunskapens objektivitet är enligt denna position motsägelsefrihet, inte relationen till en oberoende yttervärld. Phaléns position i "Kritik af subjektivismen" inbegriper inget ställningstagande till frågan om existensen av en sådan yttervärld. Liksom hos Brentano eller Meinong handlar det här om relationen mellan medvetandet och dess "föremål", det vill säga om dess intentionala föremål, oberoende av dessa föremåls motsvarighet i en yttervärld. Phaléns kritik av subjektivismen är i motsats till Hägerströms kunskapssyn i *Das Prinzip der Wissenschaft* visserligen inte oförenlig med en kunskapsrealism men vilar heller inte på någon sådan.

Uppsalafilosoferna grälade intensivt inbördes om vem – Hägerström eller Phalén – som lade lagt grunden till kritiken mot "subjektivismen" och därmed till Uppsalaskolans teoretiska filosofi. Prioritetsfrågan var svår att lösa bland annat därför att det var så fundamentalt oklart vad som egentligen avsågs med "subjektivism". Men också därför att uppsalafilosoferna ständigt överdrev sin egen originalitet och vägrade relatera sin filosofi till utländska förebilder eller parallellföreteelser. Här har relationen till Meinong lyfts fram som ett exempel på en sådan förebild och parallellföreteelse. Det bidrar som jag tror till att placera in Uppsalafilosofin i den samtida internationella, i första hand tyskspråkiga debatten. Men därmed också till att belysa innebörden hos de uppsalafilosofiska nyckelbegreppen.

LITTERATUR

- Bengtsson, Jan. 1991. *Den fenomenologiska rörelsen i Sverige: Mottagande och inflytande 1900–1968*. Göteborg: Daidalos.
- Cassirer, Ernst. 1939. "Was ist Subjektivismus?" *Theoria*.
 ———. 1939. *Axel Hägerström: Eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart*. Göteborgs högskolas årsskrift 45:1.
- Hansson, Jonas och Svante Nordin. 2006. *Ernst Cassirer: The Swedish Years*. New York: Peter Lang.

- Hägerström, Axel 1908. *Das Prinzip der Wissenschaft: Eine logisch-erkenntnistheoretische Untersuchung I. Die Realität*. Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala XII.3.
- . 1910. "Kritiska punkter i värdepsykologien". I *Festskrift tillägnad E. O. Burman*. Uppsala.
- . 1916. "Utlåtande". I *Handlingar rörande återbesättandet af professuren i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet*.
- Liljeqvist, Efraim. 1904. *Meinongs allmänna värdeteori: En undersökning*. Göteborgs högskolas årsskift 10:3.
- Marc-Wogau, Konrad. 1968. *Studier till Axel Hägerströms filosofi*. Stockholm: Prisma.
- Meinong, Alexius. 1915. *Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit: Beiträge zur Gegenstandstheorie und Erkenntnistheorie*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- Nordin, Svante. 1983. *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin*. Lund: Doxa.
- Petersson, Bo. 1973. *Axel Hägerströms värdeteori*. Filosofiska studier utgivna av Filosofiska föreningen och Filosofiska institutionen vid Uppsala universitet.
- Phalén, Adolf. 1910. "Kritik af subjektivismen i olika former med särskild hänsyn till transcendentalfilosofien". I *Festskrift tillägnad E. O. Burman*.
- . 1913. "Beitrag zur Klärung des Begriffs der inneren Erfahrung". *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie*. Uppsala universitets årsskrift.

OTRYCKTA KÄLLOR

- Brev från Alexius Meinong till Adolf Phalén. Uppsala universitetsbibliotek, Samling Adolf Phalén.
- Brev från Alexius Meinong till Efraim Liljeqvist. Lunds universitetsbibliotek, Samling Efraim Liljeqvist.